

НАЗВЫ ХВАЁВЫХ ДРЭЎ У ГАВОРКАХ УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

У лексічнай сістэме народных гаворак значнае месца займае батанічная лексіка, якая прадстаўлена нешматлікімі, але разнастайнымі ў лексіка-семантычным і структурна-граматычным планах намінацыямі.

Мова непасрэдна звязана з усімі бакамі жыцця чалавека і здольна называць разнастайныя прадметы, паняцці, з’явы рэчаіснасці. Батанічная лексіка, займаючы прыкметнае месца у лексічнай сістэме беларускіх гаворак, служыць крыніцай папаўнення сродкаў выражэння літаратурнай мовы. Уяўляючы сабой найбольш старажытны пласт намінацыйных сродкаў, яна характарызуецца разнастайнасцю і неадназначнасцю, паколькі ў розных мясцінах адны і тыя ж рэаліі абазначаюцца па-рознаму.

Самай шматлікай па колькасці рэгіянальных лексічных адзінак і іх варыянтаў сярод батанічнай лексікі ў гаворках Усходняга Палесся з’яўляецца лексіка-семантычная група ‘агульныя назвы дрэў’, якая падзяляецца на: 1) назвы лісцевых дрэў і 2) назвы хваёвых дрэў.

У склад другой падгрупы ўваходзяць намінацыі елка (елачка, ель, ёлка, яліна) і сасна (сасонка).

У рабоце ставіцца на мэце прааналізаваць гэтыя лексемы, выявіць арыгенал іх ужывання ў розных структурных варыянтах і значэннях, а таксама тэрытарыяльныя ўзаемаадносіны з іншымі словамі.

Намінацыя елка (елачка, ель, ёлка яліна) стала збыткам сучаснай беларускай літаратурнай мовы са значэннем ‘вечназялёнае дрэва сямейства хваёвых з конусападобнай кронай і доўгімі лускаватымі шышкамі’. [9, с. 242]: Елка була вуока і вельмі густая ю прагожа на яе було паглядзець [Рамаўка, Мазырскі].

Названая лексема агульнаславянская, мае адпаведнікі ў балт. мовах (параўн. стараж. -пруск. addle – ‘елка’) [11, с. 138]. Зафіксавана яна ў старажытнабеларускай і старабеларускай мовах: ель [6, с. 825], ель, ‘елка’ [2, с. 204].

Аналізуемая назва елка ўзводзіцца да edl̥ka, edl̥ʰ. Формы з -ька-суфіксальнай маюць вельмі абмежаваны характар: галоўным чынам беларуска-руская тэрыторыя. Прасл. edl̥, edla маюць рэфліксацыі ва ўсіх славянскіх мовах і дакладныя паралелі (для прасл. edla) у балтыйскіх: ст. -пруск. addle, літ. ėgle, лат. egle [12, с. 186].

Разглядаемыя словы маюць шырокую лінгвагеаграфію і бытуюць на ўсходзе і захадзе паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак: еліна ‘елка’ [7, с. 150]; ель ‘елка’ [1, с. 163]; яліна ‘матэрыял з елкі, яловая драўніна;

елка, адно дрэва’ [13, с. 203]; еліна ‘елка’ [10, с. 121]; елка (ёлка) ‘хвошч; узор на тканіне’ [10, с. 121].

Аналізуемая лексічная адзінка бытуе таксама за межамі беларускамоўнага асяроддзя – ва ўкраінскіх народных гаворках: елка ‘елка’ [3, с. 467] Єль, іль, яль балт. ела, сербахарв. jel, славен. jel, польск. jodfa [10, с. 17].

Матэрыял паказвае, што ў народных гаворках Усходняга Палесся намінацыя елка і яе варыянты маюць больш семантычных адценняў, чым у літаратурным ужыванні.

Акрамя таго, слова елка ў аналізуемым моўным рэгіёне ўступае ў аманімічныя адносіны з прыметнікамі елкі ‘ёлкі, прагорклы, сярдзіты’: Ёлке сало, таке прагорклае, што не можна есці, все пажовкло [Махнавічы, Мазырскі].

Разгляджаныя намінацыі ў вивучаемых гаворках адносяцца да ліку прадуктыўных. Так, яны сталі базавымі для ўтварэння:

а) назоўнікаў ёлачка ‘дрэва; спосаб вышывання’: Хоць маленьку ёлачку, а пастаўлю на Новы год. На куце вісеў ручнік, вышыты ў ёлачку [13, с. 112]; ельнік (елоўнік) ‘ельнік; мясцовасць, дзе растуць елкі; матэрыял з елкі’: Пайдзі ў ельнік шышак назбіраю сало капціць [Міхедавічы, Петрыкаўскі]; У нас елоўнік колісь трохі буў, а потым паўсекалі дай завёўся [Рамаўка, Мазырскі];

б) прыметнікаў: елачны ‘які адносіцца да елкі’: Сало добрэ капціць на дыму з ёлычных шышок [Міхедавічы, Петрыкаўскі]; ельнікаву (елову) ‘пра лес, які з елкі’: У ельнікавум лесе і ўдзень цёмна [Лучажэвічы, Мазырскі]; Еловуе дошкі белейшыя трохі, чым хваёвуе [Турэвічы, Калінкавіцкі].

Варыянтнасць дадзенай намінацыі ў народных гаворках Усходняга Палесся звязана з рознымі семантычнымі адценнямі: слова елачка, акрамя асноўнага значэння, мае адценне ацэннаснасці (памяншальна-ласкальнае): Елачка була маленька і така прыгожанька, хоць ты зараз на яе цацкі навешвай [Белая, Мазырскі]; што ж да лексемы ель, то яна мае таксама адценне ацэннаснае, але ужо павелічальна-узмацняльнае: Гэта ель така вяліка, паважна [Рудня, Мазырскі]. Слова ёлка мае некалькі значэнняў. Першае супадае са значэннем наймення елка, другое ж – ‘елка, ссечаная, упрыгожаная к святу Новага года’: Алена даўно ўпрагожыла ёлку, навешала на яе шмат цацак [Слабада, Мазырскі]; намінацыя яліна, акрамя названага, мае значэнне

адзінкаваці: Яліна стаяла збоку адна, як сіраціна якая [Лешня, Мазырскі].

Найменне сасна (сасонка) бытуе са значэннем 'вечназялёнае дрэва сямейства хваёвых, якое расце пераважна на пясчаных глебых, вызначаецца прамым вузкім ствалом і доўгай ігліцай' [9, с. 68]: Сасна такая вусокая, стромкая, аж вяршыні не відаць [Махнавічы, Мазырскі].

Варыянт гэтага наймення сасонка, акрамя названага, мае значэнне азначнасці (памяншальна-ласкальнае): Якая маладзенькая прагожанькая сасонка вурасла побач [Мялешкавічы, Мазырскі].

Слова гэта агульнаславянскае. Дрэва, мабыць, названа па колеру кары (параўн. стараж. -пруск. sasnis – 'заяц', стараж. -в. -ням. hasan – 'серы, бліскучы', ням. hase – 'заяц' і г. д.) Менш пераканаўча тлумачэнне слова як вытворнага з суф. –сна ад той жа асновы, што і стараж. -в. ням. saf – 'сок', лац. sapa – 'сок' і г. д. (psn > sn у выніку спрашчэння груп сагласных), па якому сасна – 'смалістае (сакавітае) дрэва' [11, с. 422].

Назва сасна была вядома старажытнарускай і старабеларускай мовам: сасна (сосна) 'хвойнае дрэва' [6, с. 468], сосна 'назва дрэва, вулей' [5, с. 271].

Гэтае найменне вядома ўкраінскім народным гаворкам сасна 'сасна', чэш., слвц., польск. sosna [10, с. 726]

Сінанімічным дублетам да лексемы сасна ў гаворках Усходняга Палесся выступае слова хвоя 'вечназялёнае дрэва сямейства хваёвых з высокім прамым ствалом і доўгай ігліцай, сасна' [9, с. 191]: Само больш у нас у лесе хвоя расце [Хамічкі, Мазырскі]. Праўда, найменне хвоя асвоена народнымі гаворкамі і з новымі пераноснымі 'іголки гэтага дрэва; пустазелле; урочышча; каравайнае дрэўца': Трэба хвой награбці да ў стоцкі прызбу зрабіць, каб кортоплі не памерзлі [Прудок, Мазырскі]; У етом гаду хвоі багата нарасло на гародзі. [Раманаўка, Мазырскі].

Аналізуемая найменні выходзяць за межы Усходняга Палесся і бытуюць на усёй тэрыторыі Беларусі: суснына 'сасна' [4, с. 222]; хвоіна 'сасна, сасоннік' [4, с. 244], сосна 'сасна, хвойка' [1, с. 401], хвоя 'хвойныя іголки, хвоя' [1, с. 472], сасна (сосна) 'сасна' [8, с. 371], хваіна 'адно дрэва хвой' [8, с. 293].

Без змены сваёй унутранай структуры, а таксама акцэнтацыі гэтыя найменні ўвайшлі ў састаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пры параўнанні гэтых тэрмінаў выяўляецца, што семантычны аб'ём намінацыі хвоя ў народных гаворках Усходняга Палесся шырэішы, чым у адпаведнай лексеме, кадыфікаванай нарматыўнай мовай.

Прыведзеныя вышэй лексічныя адзінкі ў аналізуемым моўным рэгіёне характарызуюцца шырокімі сувязямі з рознымі часцінамі мовы:

а) назоўнікамі: сасняк 'сасоннік': Хадзілі у сасняк, дык хоць грыбоў прынеслі [13, с. 319], саснечок 'малады сасновы лес': У саснечку, у падберэзніках маслюкі добра растуць [Лучажэвічы, Мазырскі], хвойнік 'хвойнік': У хвойніку пахаваліся ад мух [Хамічкі, Мазырскі], хваіна 'адно дрэва хвой; высокаяе дрэва': Ек будзеш іці па дарозі, дак ле хваіны павернеш і вуйдзеш на завалкое [Раманаўка, Мазырскі], От хваіну вугнало екую, доўга і прама ек вероўка [Бібікі, Мазырскі].

б) прыметнікамі: саснову 'які адносіцца да сасны'; Сасновуе іголки добра жаваць, дак зубу не балецьмуць [Дзякавічы, Жыдкавіцкі]; хвойны (хваёву) 'пра пах, які адносіцца да хвой': Ек раніцаю зайдеш у лес, дак такі хвойны пах, аж галаву кружыць. [Каменка, Мазырскі];. Адных хваёвух дроў прывёз, ні раскалоць, ні жару ад іх нема. [Бокаў, Мазырскі].

Суаднесенаць найменняў сасна і хвоя з рознымі часцінамі мовы – характэрная з'ява і для сучаснай беларускай літаратурнай мовы, параўн.: сасняк 'сасновы лес; сасновыя дошкі, бяровенне, галлё і пад' [9, с. 68]; хвойнік 'хваёвы лес' [9, 5, с. 189]; хваіна 'тое, што і хвоя у 1 значэнні; асобная хвоя' [9, 5, с. 185].

Найменне хвойка ўступае ў аманімічныя адносіны з адпаведнай лексэмай хвойка 'жук чорнага або бурага колеру, шкоднік хваёвых дрэў [Якімавічы, Калінкавіцкі].

Такім чынам, гэты лексічны пласт уяўляе пэўную цікавасць не толькі з пункту гледжання семантыкі, структуры, але папаўняе слоўнік.

Лінгвагеаграфічны аналіз паказаў, што аналізуемая батанічныя назвы пашыраны за межамі даследуемага моўнага рэгіёна. Гэта сведчыць пра існуючыя моўныя і пазамоўныя кантакты носьбітаў народнай мовы.

Батанічная дыялектная лексіка застаецца багатай крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы, насычэння яе вобразнымі, эмацыянальнымі словамі з празрыстай семантыкай. Збор, сістэматызацыя і навуковая інтэрпрэтацыя батанічнай лексікі – неадкладная задача беларускай лінгвістыкі.

Літаратура

1. Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. / [Склад. Р. С. Гамзовіч, Н. Ц. Кажура, І. І. Крамо і інш.; Рэд. А. М. Булыка]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 296 с.
3. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка: В 4-х т. Киев, т. 1, 1909.
4. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. Аляховіч М. М. і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
5. Каратэка гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук рэспублікі Беларусь.
6. Матэрыялы к словарю дрэвнерускага языка: В 3-х т. – М.: Книга, 1989.
7. Словарь белорусского наречия. – СПб: Типография Императорской АН, 1870. – 756 с.
8. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. Т. 2. – 728 с.; 1984. Т. 4. – 617 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: ў 5-ці т. – Мінск: беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1978, т. 2. – 765с.; 1983, т. 5 (1). – 663 с.; 1984, т. 5 (2). – 608 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, М, 1967, т. 2. – 671 с.; 1971, т. 3. – 827 с.
11. Шанский Н. М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя. Изд. 2-е, испр. и доп. Под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. – М.: Просвещение, 1971. – 541 с.
12. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т3. Г – І / [Р. У. Краўчук, В. У. Маргынаў, А. Я. Супрун, Н. В. Івашына; Рэд. В. У. Маргынаў]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – 408 с.
13. Янкова Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск: навука і тэхніка, 1988. – 432 с.
14. Янкоўскі Ф. дыялектны слоўнік. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959. Т. 1. – 230 с.